

Dobszay László

Zenetudományi Intézet, MTA

A hangzó hagyomány: a lejegyzett és a rögzített zene

Ha a zenére vonatkozó dokumentumokat (jegyzőkönyveket, elbeszéléseket, számlákat, névsorokat és hasonlókat) most mellőzzük, s csak a zenét magát közvetítő hordozókra figyelünk, azok két nagy csoportra oszthatók: írott és hangzó forrásokra. Az egész területet számba venni aligha lenne hely; röviden jelezhetjük azonban az egyes történeti korszakok sajátos forráshelyzetét, s ez elég lesz ahhoz, hogy néhány általános tanulságot levonjunk.

Mindenekelőtt meg kell említenem egy olyan problémát, mellyel a zene ugyan nem áll magában, mégis a rokon ars-okhoz képest itt élesebben vetődik fel. A zenei tevékenység nem anyagi valóság létrehozására irányul, hanem magának a tevékenységnek az időbeli lefolyásában jelenül meg. Szinte véletlenszerű, hogy ebből a szüntelenül folyó életből mennyi s milyen rész tükröződik egy anyagilag is megmutatható forrásanyagban, vagyis mennyi „rögzített” zene keletkezik és marad fenn.

Jó példa erre a magyar középkor forrásanyaga. Míg a szigorú értelemben vett szakrális zenének a hányattatások után is elég gazdag dokumentációja maradt fenn, a világi műzenéről, a hangszeres zenéről, az énekmondók és szórakoztató muzsikuskok repertoárjáról, a városok, falvak egész életet átjáró zenei tevékenységéről – noha létüket a zenéről beszélő források alapján biztosnak vesszük (1) – egyetlen kottafej sem tájékoztat. A liturgikus zenei anyag tekintetében nem állunk rosszul. Míg fél évszázada *Szabolcsi Bence* egy-két véletlenszerűen előkerült, értelmezetlen dokumentum alapján néhány oldalon próbálta felidézni a magyar középkor zenéjét (2) az utolsó három évtizedben – főként *Szendrei Jankának* köszönhetően – a feltárt, katalogizált, részletesen elemzett források száma megközelíti a százötvenet. (3) Ezenfelül mintegy 800 elveszett kódex emlékét őrzik a pergamentöredékek, melyek ugyan zenében szűkölködnek, de kellő elemzés után informatív értékük nem lebecsülhető. Számuk – köszönhetően a *Fragmenta Codicum* csoport munkájának is – folyamatosan gyarapszik. (4) Megnyugtató, hogy az utóbbi években előkerült töredékek bár árnyalták a történeti képet, alapvetően nem változtattak rajta, vagyis elfogadhatók amolyan statisztikai mintavételnek.

A számszerű gyarapodáson kívül az utóbbi évek abban is előrelépést hoztak, hogy sikerült az országhatárokon átlépve erdélyi (romániai), felvidéki (szlovákiai), ausztriai, törökországi archívumok kódex- és töredékállományát feltárni (egy korai magyarországi töredékről közölt fénykép arra biztat, hogy a sort Szlovéniával folytassuk). Az is a közelmúltnak köszönhető, hogy mindeme források összesített indexe és mintegy 80 százalékból lefényképezett állománya a fiatalok és jövőendő medieviszták számára is kutathatóvá tette az anyagot.

A középkori többszólamúságot mindössze egy hazai, két szlovákiai füzet s néhány töredékes lejegyzés képviseli; (5) az anyanyelvűsége mindössze három gyarló notáció, (6) s néhány szöveges feljegyzés utal. (7) Csak a részletes elemzés, a népzenevel és az európai anyaggal való összehasonlítás tette mégis megírhatóvá e két terület történetét. (8)

Ha a Mohácsot követő két évszázad forrásanyagáról azt mondjuk, hogy a kutatás szintje teljességében feltárta, akkor csak a forrásanyag szűkösségéről nyilatkoztunk. A többszólamú anyag zöme a mai országhatárokon kívüli gyűjteményekben található; a hazai kutatás nem kis erőfeszítéssel tudta legalább másolatban megszerezni, s a történeti tudatba beilleszteni. (9) A legnagyobb gyűjtemény, még az első világháború idején Budapestre telepített bártfai – a maga nagy számú nyomtatványával és kéziratával – ma már katalogizálva van. A pozsonyi, lőcsei gyűjteményeket a szlovákiai kutatók munkájára is támaszkodva elég jól ismerjük; a soproni források azonban ma még nagyrészt feldolgozatlanok. A kortörténetből adódik, hogy viszonylag nagy az akkor már jobbára korszerűtlen egyszólamú zene emlékanyaga. A históriás ének két nyomtatott gyűjteményét már Szabolcsi és Csomasz Tóth Kálmán hiánytalanul feldolgozta; (10) a világi dal szerény repertóriuma többszörös kiadásban is megjelenhetett; (11) az egyházi egyszólamúság dokumentumait a „Régi Magyar Dallamok Tára” két kötete révén egy lenyűgöző referenciaanyaggal kísért kiadásban bírjuk; (12) a gregorián alapú protestáns liturgikus graduáltételeket Ferenczi Ilona és mások kielégítően leírták és elemezték. (13) Meglepetések persze még érhetnek: ilyen volt a közelmúltban a Hoppál Péter által erdélyi falvakban megtalált és lefényképezett mintegy 30 unitárius kézirat; (14) ezek feldolgozása még meg sem kezdődött.

Ha a 16–17. századi a forrásanyag csekélységén siránkoztunk, a 18. századtól meg éppen annak bősége ejt zavarba. A nagy értékű Esterházy-gyűjtemény (benne a Haydn-kéziratokkal) biztos helyet talált az OSzK Zeneműtárában. Bárdos Kornél városmonográfiáinak nagyrészt Vavrincez Vera által megalkotott függeléke a magyarországi műzene több ezernyi forrását lajstromozta. (15) Ám ezek helyzete mind a védelem, mind a feldolgozás szempontjából problematikus. Állományvédelem, kutathatóság, elérhetőség, szakszerűség és együttműködési készség szempontjából különösen szélsőséges eltérések vannak az egyházi gyűjtemények között. A katalogizálás után sem mondhatjuk, hogy e hatalmas kottaanyag biztonságban van, s elenyésző töredéke ennek az, amit legalább fényképmásolatban bíránk. Minthogy nagyrészt szőlámkönyvekben rögzített zenedarabokról van szó, addig egy szót sem mondhatunk róluk, amíg azokat fáradtságos munkával partitúrákká nem dolgozzák össze. Az adott helyzetben csak annyit tehetnek a korszak kutatói, hogy kiválasztják a magyar zenetörténet számára legígéretesebbnek látszó példányok egy kis részét, lefényképezik, olvasható kottába átírják, s megpróbálják a „Magyarország Zenetörténete” sorozat várva-várt harmadik kötete számára elemezni.

Gyakorlati és szemléleti okai voltak annak, hogy e forrásanyagot a hazai kutatás olyannyira elhanyagolta, hogy Szabolcsi Bence zenetörténeti könyve szót sem ejtett róla. A technikai okokról már beszéltünk. A szemléleti ok a hazai zenetörténeti érdeklődés korábbi nemzeti elfogultságában rejlik. Mindenáron magyar zeneszerzőket kerestek, s e zeneszerzők műveiben a magyaros jelleget akarták megtalálni. A forrásanyag azonban igen heterogén. A gyűjtemények nagy százalékban az osztrák, olasz, cseh, német nagy- és kismesterek műveit tartalmazzák; a magyarországi szerzők jobbára bevándoroltak, még ha hosszú ideig éltek is hazánkban, s tevékenységük magyar városok kultúráját

A Bartók Béla zongorafelvételeit tartalmazó nagyszerű kiadványa példa arra, hogy szorgos gyűjtőmunka milyen rejtett kincseket hozhat napfényre. De arra is rámutat e gyűjtemény, hogy a kíváncsi teljességet vagy legalábbis bőséget a jelen körülmények között csak egy ilyen kivételes esetben, különleges szorgalommal lehet elérni. A megoldást a Sztanó Pál által év-tizedeken keresztül szorgalmazott Nemzeti Hangarchívum felállítása jelentené, tegyük hozzá, nem csak a zenei hangfelvételek tekintetében. Úgy vélem, ennek éppen a nemzeti könyvtárban lenne a helye.

gyarapította. Maga a zene pedig minden, csak nem nemzeti: mint Európában másutt is, a kései barokk, majd a bécsi klasszikus stílus ismertségének tanúja. Ahhoz, hogy felfedezzük őket, több dolgot is meg kellett értenünk. Először azt, hogy egy ország zenekultúrája nemcsak zeneszerzőiből áll, hanem abból az egész zenei tevékenységből (például előadóművészetből, zenepedagógiából), amely a magasabb zene előadására és befogadására kész közeget alakítja. Másodszor azt, hogy az európai zenekultúra nemzeti irányzatokra tagolódása 19. századi jelenség, melyet helytelen a megelőző koroktól elvárni. Harmadszorban azt, hogy zenekultúránk szempontjából a fő kíváncsi e korban nem valamiféle nemzeti sajátosság megjelenítése volt, hanem a zenei technika magas színvonalú elsajátítása, mai szóval élve: a felzárkóztatás a török idők kétszáz éves lemaradása után. Feladatainkat ma már világosan látjuk és megvannak azok a műhelyek, melyek teljesítésükre törekcsenek. (16) Más kérdés, hogy elegendő-e a szellemi, személyi, anyagi erő a jelentős mennyiségű forrásanyag megőrzésére, nyilvántartására, kutathatóvá, előadhatóvá tételére.

Talán még nehezebb a 19. század zenetörténeti anyagának helyzete. Két nagy szerzőnk hagyatéka, úgy vélem, jó kezekben van. A Liszt Múzeum *Eckhardt Mária* irányítása alatt nagy szakértelemmel és energiával viseli gondját a Liszt-hagyaték azon részének, amely hazánkban feltalálható. (17) A nemrég *Tallán Tibor* által megindított *Erkel*-összkiadás (18) ha folyamatosan továbbhalad, szükségsszerűen el fog vezetni a teljes emléktanyag áttekintéséig. De az a hatalmas virtuális kottatár, mely az ország tényleges zeneéletéről, Budapest és a vidék, a templomok, akadémiák, zeneiskolák, zenés színházak muzsikájáról, a házi zenélésről és a késő klasszicizmus, romantika, nemzeti stíl között megoszló sok tucatnyi kismester alkotásairól képet adna, az állami, városi, egyházi, iskolai könyvtárak katalogizálatlan gyűjteményeiben és családi hagyatékokban van szétszórva, s még munkásaira vár. (Biztató kezdet a színházi anyag *Gurmai Éva* által megkezdett gyűjtése és fényképezése.) E pillanatban olyan szakemberek sincsenek, akik e kor iránt érdeklődnének, egy szervezett anyaggyűjtésnek pedig semmiféle központja nincsen. Féltő, hogy a közelmúlt emlékei (melyek már és még nem tűnnek talán elég érdekesnek) a közvagyon és a köztudat szempontjából egyaránt elhanyagolódnak.

Némileg hasonló ehhez a 20. századi hagyaték helyzete is. Természetesen *Bartók* és *Kodály* örökségéről a két szerző nevével megjelölt archívumok lelkiismeretesen és nagy szakértelemmel gondoskodnak, s ezek figyelme túl is terjed a rájuk bízott forrásokon. A *Somfai László* által kezdeményezett és megtervezett *Bartók*-összkiadás megindulása (19) (és az előbb-utóbb várható *Kodály*-összkiadás) mintegy célhoz vezetné ezeket az erőfeszítéseket. A közelmúltban létesített *Dohnányi*-archívum, ha elsődleges forrásokban nem bővelkedik is, adatbázis formájában bizonyára az emléktanyag egészét kezelni fogja. (20)

Szinte reménytelen azonban a zenei élet mindennapjait megjelenítő források kezelése. Ezeket durván két nagy csoportba oszthatjuk. Az egyiket a zenei tevékenységek termékeként megjelenő gyűjtemények, például az operaház, a színházak, zenekarok, zeneműkiadók kottatárai alkotják. A másik a zeneszerzői alkotóműhelyek hagyatéka, amelyek sorsa teljesen a véletlenre van bízva. Egyesek utat találtak különféle közgyűjteményekbe (Zeneakadémia, OSZK Zeneműtár, MTA kézirattár), legtöbbjük azonban bizonytalan jövőjű családi gyűjtemények őrzik, vagy magánvagyonokban szétszóródva fekszenek. Hogy egyetlen példát mondjak, egy doktorandusz hallgatóm két éven át hiába próbálta megtudni, hová került *Harmat Artúr* nagy hatású énekgyűjteményének dokumentációja. Az utóbbi idők legjelentősebb eredménye az, hogy a magyar zeneszerzőkről *Berlász Melinda* irányításával megjelenő füzetssorozat (21) háttérmunkájaként harminc zeneszerző alkotásairól készült forrásjegyzék, nemcsak a köz-, de a magángyűjtemények elérhető anyagát is számba véve. Ezenkívül tudomásom szerint a Zenei Tanács (22) és a Budapest Music Center is rendelkezik ma olyan adatbázissal, amely az élő zeneszerzők igyekezetétől függetlenül információkat tárol – ha nem is forrásokról, legalább művekről. (23)

A 20. század teremtette meg egy új forrástípus technikai feltételét is, a hangfelvételt. A forrásértékű zenei hangfelvételeket két nagy csoportba oszthatjuk. Első közülük a népzenei terepfelvételeké. Legnagyobb gyűjteményünket, a mintegy tizenkétezer órányi anyagot az MTA Zenetudományi Intézete népzenei archívuma őrzi, gondosan archiválva, jegyzőkönyvezve, fele részben már digitalizálva. Az Intézet honlapján elérhető 6000 dallam hangfelvétele, 14 000 dallam kottaátírása. (24) De igyekeznek e központi archívum a külső, elsősorban állami vagy városi, azonkívül magángyűjtemények anyagát is megszerezni. Legértékesebb közülük a Néprajzi Múzeumé, köztük a ma már átjátszással megmentett fonográf és régi magnetofon-felvételeké, de jelentős mennyiséget tesz ki az „Utolsó óra” gyűjtésének, vagy például a debreceni, mohácsi múzeum hangfelvételeinek a másolata. Főként másodkézi gyűjtemény kialakítására törekszik, luxus feltételek között a hibás névvel Hagyományok Házának nevezett intézmény is. Valószínű, hogy a hozzá hasonló személyi-anyagi ellátottsággal a Zenetudományi Intézet már biztosíthatta volna a teljes emléktanyag egybegyűjtését.

A másik nagy típust a magyar előadóművészek muzeális értékű felvételei alkotják. A Hungaroton archívuma és a Rádió nagy gazdagságban és feltehetően teljes rendben őrzi ezek sokaságát. De tudjuk, hogy más gyűjteményekben és magánszemélyeknél is sok értékes felvétel lappang. A Bartók Béla zongorafelvételeit tartalmazó nagyszerű kiadvány (25) a példa arra, hogy szorgos gyűjtőmunka milyen rejtett kincseket hozhat napfényre. De arra is rámutat e gyűjtemény, hogy a kíváncsú teljességet vagy legalábbis bőséget a jelen körülmények között csak egy ilyen kivételes esetben, különleges szorgalommal lehet elérni. A megoldást a *Sztanó Pál* által évtizedeken keresztül szorgalmazott Nemzeti Hangarchívum felállítását jelentené, tegyük hozzá, nem csak a zenei hangfelvételek tekintetében. Úgy vélem, ennek éppen a nemzeti könyvtárban lenne a helye.

Addig is, amíg ez létrejöhet, egy alkalmas intézmény által gondozott virtuális gyűjtemény, vagyis az ismert, nagy értékű felvételek adatbázisa teremthetné meg mind a megőrzés, mind a hasznosítás feltételeit.

A fentiekből kiindulva talán nem merész felvázolni a távoli és közelebbi jövő tennivalóit. Nyilvánvaló, hogy a magyar zenetörténet forrásanyagát egy vagy néhány közgyűjteménybe tömöríteni sem helyes, sem lehetséges nem volna. Ez mégsem jelentheti, hogy a köznek nem kell valami módon felelősséget vállalnia értük. A feladatot négy pontban lehetne megjelölni: védelem, nyilvántartás, kutathatóság, értékelés.

Úgy vélem, a művészeti emlékek mintájára szükséges és indokolt lenne a zenei források értékes részének védelem alá helyezéséhez megtalálni a jogi formákat. A védelem magától értetődően létezik a nemzeti könyvtárakban, levéltárakban; de sokkal kevésbé vagy egyáltalán nincs biztosítva egyházi-, családi-, magántulajdonban lévő emléktanyag esetében. A védelemnek ki kell terjeszkednie az őrzés körülményeire is; nem lehet elfogadni, hogy például egy templom tornyában, kitört ablakokon át beverő esőnek kitéve feküdjének, olykor éveken át, esetleg borító nélküli, katalogizálatlan 18. századi források. Emlékszem, amikor egy gyakorló zenész heteken át járkált a fővárosban, aktatáskájában hordozva a hiszemre kölcsönadott barokk szólamanyagot. De ugyanakkor az ilyen védelemnek garantálnia kell a kutathatóság kötelezettségét és rendezett módját is, a nem szűkmarkúan adott és valóban betartott nyitvatartási idővel, megfelelő munkakörülményekkel együtt.

A védelemmel szorosan összetartozik a nyilvántartás munkája, hiszen csak nyilvántartott anyagot lehet védelem alá vonni. Kíváncsú lenne, hogy létrejöjjenek olyan kumulatív katalógusok, amelyek elvben a teljes forrásanyagot magukba foglalják, tekintet nélkül arra, hogy azokat hazánkban vagy külföldön, állami vagy magángyűjteményekben őrzi. Talán két-három közintézményünknek, például a Zenetudományi Intézetnek, a Széchényi Könyvtárnak, a Zeneakadémia könyvtárának az összefogásával nem lenne reménytelen ezt a kumulatív katalógust létrehozni. Ezzel kapcsolatban hadd említsem meg, mennyire kíváncsú, hogy a RISM nemzetközi adatbázis számára történő – *Murányi Ró-*

bert halálával megszakadt – hazai adatszolgáltatás a Széchényi Könyvtár közreműködésével folytatódjék, nehogy éppen most, Európához való közeledésünk idején gyengüljön meg hazánk jelenléte a nemzetközi kulturális tudatban.

Ha forrásaink előbb említett központi nyilvántartása nem valósítható meg, legalább az öt nagy korszak mindegyikéhez kellene rendelni egy-egy műhelyt, megteremtve a munkához szükséges, folyamatosan biztosított feltételeket is. Egy-egy ilyen műhely lehetne az adott korszak „virtuális kottatára”, amelyből az információk megkaphatók, különösen ha azokat interneten vagy legalább belső hálózaton elérhetővé teszik, ahogy ez megtörtént például a Zenetudományi Intézetben a középkori forrásokkal, forrásjegyzékekkel, vagy a Bartók Rend támlapjaival. Létezésük azért is kívánatos, hogy tudott legyen, hová kell begyűlniük az idők folyamán előkerülő újabb forrás-információknak, adatoknak.

A kutató nem férhet mindig hozzá közvetlenül a forrásokhoz, sőt sokszor célszerűbb is annak másolataival dolgozni. Mind a megőrzés, mind a kutathatóság amellett szól, hogy minden fontos forrásról készüljön másolat. Míg száz évvel ezelőtt hangaszorgalmú kutatók készítettek meghatóan gondos másolatot egy-egy forrásról, a 20. század pedig a másolat korszerű formáját találta meg a mikrofilmben, ma a digitális felvétel min-

A modern technika azt a reményt adja, hogy a mai korban létrejövő zenei értékek megőrkítéséről maguk a zenészek és az intézmények folyamatosan gondoskodnak. Annál nagyobb a felelősség, hogy annak a zenei múltnak az emlékeit, amelyben e technikák nem álltak rendelkezésre, átgondoltan és intézményesen őrizzük, védjük, listázzuk, s tegyük sokféle módon az egész nemzet eszmei-anyagi, de egyszersmind használati tulajdonává.

den eddiginél olcsóbb, biztosabb, könnyebben előállítható, többszörözhető, így sokoldalúan használható megőrkítési módot kínál. Ha közvagyonként jelentő forrásainkat bármi kár érne a jövőben, senki sem fogja korrunkat a vád alól felmenteni, ha nem örököltette meg az emlékanyagot e könnyen elérhető eszközzel. Ha pedig egy kutató állományvédelmi okból nem kapja meg az értékes forrást, vagy ha összehasonlító kutatásai során a különféle könyvtárakban őrzött forrásokat kell egymás mellé tennie, ugyancsak a közgyűjteményektől fogja várni a megfelelő másolatokat. Bizonyos, hogy a gyűjteményeknek saját maguknak kell gondoskodni elkészítésükről, mégis célszerű lenne, ha a másolatok másolatai szakmailag csoportosított, az egymást értelmező forrásokat egy-

más mellé helyező gyűjteményekben lennének fellelhetők.

A forráskutatás természetesen állandó, a saját logikája szerint előrehaladó tudományos tevékenység. Vannak azonban a kutatásnak olyan előfeltételei, amelyeket magának a kutatómunkának kell megteremtenie, s amelyek tervezhető, irányítható cselekvéssorok. Ezekből kettőt említenék meg.

Egyik: olyan átírások, amelyek ütemesen, kutatók irányításával, középszintű szakemberek, diákok bekapcsolásával készülnek, s a zenei anyagot az elemzésre alkalmassá teszik. Ilyen például a népzenei felvételek kottás lejegyzése, a középkori kódexek átírása, a szólamkönyvek összeírása, úgynevezett spartírozása vagy a zeneszerzői vázlatok, első fogalmazványok diplomatikus átírása. Mindegyik területen szép eredményekről lehet már beszámolnunk, de szinte mindegyik csak pályázati finanszírozásra számíthat, ami nem engedi hosszú távú munkafolyamat megtervezését.

A második ilyen feladat: válogatott források kiadása, amely lehetővé teszi, hogy többen, köztük külföldi kutatók is véleményt nyilváníthassanak a művek jellegéről, értékéről. Világos, hogy a kutatás a gondos forráskiadásnak előzménye, de gyümölcse is. A Magyar Népzene Tára előreláthatólag 40–50 év alatt fogja anyagát ilyen módon közzéadni; középkori forrásainkból három jelentős kódex fakszimilében, egy pedig átírásban meg-

jelent; a repertoárnak körülbelül a fele kritikai kiadásban is elérhető. A Musicalia Danubiana sorozat huszonnégy év alatt 21 forrást publikált a 13. és kora 19. század közötti anyagból. A Liszt-összkiadás mellett a közelmúltban megjelent az Erkel-összkiadás első kötete is. A magyar zenetudomány feszülten várja a Bartók-összkiadás megindulását.

A modern technika azt a reményt adja, hogy a mai korban létrejövő zenei értékek megörökítéséről maguk a zenészek és az intézmények folyamatosan gondoskodnak. Annál nagyobb a felelősség, hogy annak a zenei múltnak az emlékeit, amelyben e technikák nem álltak rendelkezésre, átgondoltan és intézményesen őrizzük, védjük, listázzuk, s tegyük sokféle módon az egész nemzet eszmei-anyagi, de egyszersmind használati tulajdonává.

Jegyzet

- (1) Összefoglalóan: Rajeczky B. (1988, szerk.): *Magyarország zenetörténete. I. Középkor*. Akadémiai Kiadó, Budapest, különösen 2–4. fejezet.
- (2) Szabolcsi B. (1955): *A magyar zenetörténet kézikönyve*. Zeneműkiadó, Budapest. 7–15.
- (3) Szendrei J. (1981): *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. MTA – Zenetudományi Intézet, Budapest.
- (4) A budapesti Központi Szeminárium Könyvtár, a győri és esztergomi könyvtárak anyagának közzététele a Fragmenta Codicum katalógus-sorozatában: *Fragmenta Latina Codicum in Bibliotheca Seminarii Cleri Hungariae Centralis* (1988, ed. L. Mezey), *Mittelalterliche Lateinische Handschriften-Fragmente in Esztergom* (A. Vízkelety, 1993), ill. *Mittelalterliche Lateinische Handschriften-Fragmente in Győr* (A. Vízkelety, 1998), (Akadémiai Kiadó, Budapest).
- (5) Vö. Rajeczky B. (1976): *Írásai*. Zeneműkiadó, Budapest. 132–196.
- (6) Csomasz Tóth K. (1958): *Régi Magyar Dallamok Tára I. A XVI. század magyar dallamai*. Akadémiai Kiadó, Budapest. Nr. 1–3.
- (7) Rajeczky B. (1988, szerk.): *Magyarország zenetörténete. I. Középkor*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 457–486.
- (8) Uo. 487–584.
- (9) Bárdos K. (szerk.): *Magyarország zenetörténete II. 1541–1686*. Különösen a 7. fejezetben.
- (10) Szabolcsi B.: „A XVI. század magyar históriás zenéje. A Hoffgreff-énekeskönyv dallamainak kritikai kiadásával.” Legkönnyebben elérhető: Szabolcsi B.: *A magyar zene évszázadai. Tanulmányok. I. A középkortól a XVII. századig*. Budapest, 1959, 101–156.
- (11) Szabolcsi B.: *33–*38. Vö. Szabolcsi B.: „A XVII. század magyar világi dallamai”, lásd *A magyar zene évszázadai I.* 281–372.
- (12) Csomasz Tóth K. (1958): *Régi Magyar Dallamok Tára I. A XVI. század magyar dallamai*. Akadémiai Kiadó, Budapest. Papp G. (1970): *Régi Magyar Dallamok Tára II. A XVII. század énekelt dallamai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- (13) Ferenczi I. (1988): *Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis 1635*. Musicalia Danubiana 9. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest. Uő.: (1997): *Graduale Ráday saeculi XVII.* Musicalia Danubiana 16. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest.
- (14) Hoppál Péter (2001/2002): XVI–XVII. századi kéziratos énekeskönyvek a Homoród- és Küküllő-menti unitárius parókiákon. *Magyar Egyházzene*, IX. évf. 427–430.
- (15) Bárdos K. (1976): *Pécs zenéje a 18. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest. Uő. (1978): *A tatari Esterházyak zenéje 1727–1846*. Akadémiai Kiadó, Budapest. Uő.: (1980): *Győr zenéje a 17–18. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest. Uő.: (1984): *Sopron zenéje a 16–18. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest. Uő.: (1987): *Eger zenéje 1687–1887*. Akadémiai Kiadó, Budapest. Uő. (1993): *Székesfehérvár zenéje 1688–1892*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- (16) Lásd ehhez a *Musicalia Danubiana* (MTA Zenetudományi Intézet) sorozat 3., 4., 6., 10., 11., 13., 15., 19., 20. kötetét.
- (17) Vö. Eckhardt M. (1986): *Franz Liszt's manuscripts in the National Széchényi Library*, Budapest. Akadémiai Kiadó, Budapest. Eckhardt Mária (1986, összeáll.): *Liszt Ferenc Emlékmúzeum, Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola, Budapest: Katalógus*. Budapest.
- (18) Megjelent kötete: *Erkel Ferenc: Batori Mária – kritikai kiadás*. (2002, főszerk. Tallián Tibor, közreadja Dolinszky M. és Szacsvai-Kim K.) Rózsavölgyi és Társa, Budapest.
- (19) Somfai L. (2000): *Bartók Béla kompozíciós módszere*. Akkord Kiadó, Budapest. Uő.: (1992): „Diplomatic Transcription versus Facsimile with Commentaries: Methodology of the Bartók Edition” In: *De editione musicarum. Festschrift Gerhard Croll*, (hrsg. Wolfgang Gratyer, Andrea Lindmayr. Laaber Verlag, , 79–97. Uő.: „How to Handle »Oral Tradition«-Like Phenomena in a Critical Edition? Methods in Transcribing the Composer's Recordings for the Bartók Edition” in: *Ethnomusikologie und historische Musikwissenschaft – Gemeinsame Ziele, gleiche Methoden? Erich Stockmann zum 70. Geburtstag*, (hrsg. Christoph-Hellmut Mahling,

Stephan Münch. Tutzing (Schneider), 1997), 325–334. Uő: „Written between the desk and the piano»: dating Béla Bartók's sketches” in: *A Handbook to Twentieth-Century Musical Sketches*, (ed.: Patricia Hall, Friedemann Sallis). Cambridge (Cambridge University Press), 2004, 114–130.

(20) Kiszely-Papp Deborah (2002): „A Dohnányi Ernő Archívum első éve.” Dohnányi Évkönyv 2002, MTA Zenetudományi Intézet, Budapest. 5–20.

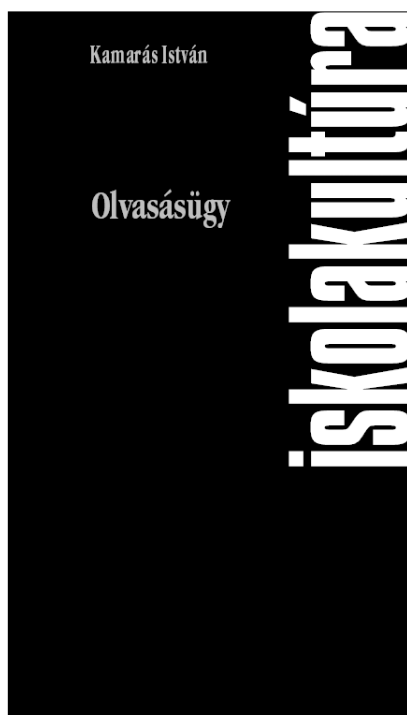
(21) Magyar Zeneszerzők. Mágus Kiadó.

(22) Kórusadatbankját lásd: <http://www.hunmusic.hu/lib.php>.

(23) Lásd: www.bmc.hu

(24) A számszerű adatokat Németh István kollégámnak köszönöm.

(25) Bartók hangfelvételei. Centenárium kiadás I–II. album. Szerkesztette: Somfai László, Kocsis Zoltán, Sebestyén János (Budapest: Hungaroton, 1981), LPX 12326–38. – (Új kiadás, CD, I. album:) Bartók zongorázik. 1920–1945 (Budapest: Hungaroton, 1991), HCD 12326–31; (II. album, bővített CD kiadás:) Bartók-felvételek magányűjteményekből. 1910–1944 (Budapest, Hungaroton Classic, 1995), HCD 12334–37.

Az Iskolakultúra könyveiből